

УДК 37.011.013(477)"155/165"

**ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДОБИ
УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)
У ТВОРІЧІЙ СПАДЩИНІ ФЕДОРА НАУМЕНКА**

Христина Калагурка

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Туган-Барановського, Львів, Україна, 79005*

У статті висвітлено питання історії освіти і педагогічної думки доби Українського відродження (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) у творчій спадщині Ф. Науменка. Проаналізовано оцінку дослідника щодо суспільно-політичних передумов виникнення і становлення закладів православної традиції (Острозької академії, братських шкіл, Києво-Могилянської колегії), впливу західноєвропейських гуманістичних та реформаційних ідей на розвиток освітньої справи в Україні. Розкрито внесок Ф. Науменка у вивчення постаті відомого українського церковного, політичного та освітнього діяча І. Борецького як лідера демократичного напрямку в розвитку українського шкільництва. Виокремлено основні педагогічні ідеї І. Борецького (обґрунтування соціальної функції виховного процесу, обстоювання принципів гуманізму, рідномовного та всезагального навчання, практичного застосування здобутих знань). У статті також подано загальну картину розвитку освіти і педагогічної думки зазначеного періоду в оцінці дослідника, а також узагальнено головний зміст його наукових розвідок, присвячених організаторській та реформаторській діяльності діячів П. Могили та Ф. Прокоповича.

Ключові слова: шкільництво, педагогічна думка, доба Українського відродження, Острозька академія, братські школи, Києво-Могилянська колегія, педагогічні ідеї, І. Борецький.

З-поміж усієї багатогранної науково-педагогічної спадщини видатного українського педагога Федора Івановича Науменка варто виокремити історико-педагогічний доробок, який за кількістю досліджень, що побачили світ, і тих, що залишилися у рукописах, на сьогодні є найчисельнішим. Втім, як засвідчує аналіз наукових досліджень, лише окремі аспекти напрацювань вченого з історико-педагогічної тематики фрагментарно представлені у статтях і розвідках В. Гули, О. Дзьобана, М. Окси, О. Рудловчак, Є. Сявакко і Г. Хілліга.

Мета статті – розкрити і проаналізувати доробок Ф. Науменка, присвячений розвитку українського шкільництва і педагогічної думки у період другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Основна частина його наукових праць з цієї проблематики, на жаль, залишилася неопублікованою і належить до рукописних матеріалів. Їхній аналіз дав можливість привідкрити широкий пласт зацікавлень вченого епохою українського Ренесансу.

Добу пізнього Відродження Ф. Науменко означив як час високого культурно-освітнього піднесення. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на українських землях з'явилася значна кількість нових навчальних закладів. Ф. Науменка зацікавила проблема становлення та функціонування навчальних закладів саме православної традиції, які в цей час відіграли важливу роль у поширенні освіти. Особливу увагу вчений зосередив на навчальному закладі у м. Острозі, діяльність якого дослідники розглядають як підґрунтя вищої освіти на українських теренах. Цей заклад виник в останній третині XVI ст., проте історики освіти досі не можуть знайти спільної думки щодо дати його заснування. У сучасних підручниках та посібниках з історії педагогічної думки в Україні автори подають декілька варіантів часу появи Острозької академії як вищого навчального закладу. Зокрема, Л. Медвідь у посібнику “Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні” наводить дві концепції, що мали місце з цього приводу, авторами яких були І. Голенищев-Кутузов та Ф. Науменко. Перший дослідник називав точку відліку існування закладу – 1580 р., час, коли було засновано місцеве училище, яке згодом стало православною греко-латино-слов'янською академією. Ф. Науменко ж датував створення цього закладу 1557 роком, часом, коли він існував як тривіальний навчальний заклад [6, с. 75].

Власне львівський учений доводив, що наприкінці 1550-х років в Острозі, який на той час був відомим культурно-освітнім центром, достовірно існував православний навчальний заклад, що набував статусу вищого типу з ініціативи князя Костянтина Острозького до 1560 р. [1, арк.49]. Підтвердження свого припущення щодо концепції Ф. Науменко відшукав у праці О. Терлецького “Історія фундації князя Острозького в Тернополі” (1909), при написанні якої автор використав цінні матеріали – грамоти князя Острозького про його просвітницьку діяльність. Мова йде по дві грамоти – фундаційну 1560 р., оригінальну з автографом князя, і підтверджувальну, 1593 р. На початку XX ст. вони зберігалися в архіві “Заведення князя Острозького в Тернополі”. Сучасне місцезнаходження оригіналів описаних джерел, як стверджують дослідники, невідоме [8, с. 669–682].

Досліджуючи історію заснування цього закладу, Ф. Науменко звернув увагу і на джерела формування освітніх традицій у першій вищій школі на території України, оцінка яких в науковій літературі була неоднозначною. Зокрема, дослідник А. Варченко вважав, що безпосередній вплив на формування освітньої системи тут мали єзуїтські та протестантські школи. На думку ж російського вченого С. Лебедева, освітні програми цього закладу

відображали грецький вплив. Ф. Науменко констатував, що вплив західноєвропейських освітніх ідей мав місце у формуванні Острозького освітнього центру, але він асимілювався серед традицій українського шкільництва [1, арк. 48].

Аналізуючи зміст культурно-освітнього процесу на Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст., Ф. Науменко особливу увагу звернув на діяльність братських шкіл, найпоширеніших навчальних закладів православної традиції. У параграфі за назвою “Педагогічна думка на Україні в епоху відродження”, згаданої вище рукописної праці, Ф. Науменко та М. Закалюжний, аналізуючи причини виникнення цих закладів, особливий акцент зробили на суспільно-політичні передумови їх зародження. Це треба вважати новим підходом до з’ясування феномену братських шкіл, оскільки до цього дослідники трактували причину появи цих закладів, обмежившись здебільшого релігійними чинниками [1, арк. 62].

Архетипом для усіх братських шкіл стала Львівська братська школа. Ф. Науменко особливо відзначав змістове наповнення її статуту, так званого “Порядку школьного”, який, на відміну від типового шкільного статуту, розробленого Б. Гербестом, був запропонований для конкретного навчального закладу. Водночас дослідник наголошував, що поява такого документа про організацію школи не була кроком назад, а навпаки, цей статут свідчив про “більш високий рівень розвитку педагогічної думки доби пізнього гуманізму на Україні” [3, арк. 15]. За словами Ф. Науменка, у ньому було особливо відчутне національне підґрунтя для виховання молоді [2, арк. 13], що давало поштовх для розвитку прогресивних педагогічних ідей загалом. Серед діячів Львівської братської школи Ф. Науменко найбільше уваги присвятив Іову Борецькому, підготувавши ґрунтовну наукову розвідку під назвою “Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький” (1963). На противагу працям М. Возняка, Д. Зубрицького, Б. Мітюрова, в яких І. Борецького висвітлювали, головно як письменника і церковно-релігійного діяча, у своєму дослідженні Ф. Науменко намагався розкрити цю історичну персоналію як одного з лідерів демократичного напрямку у розвитку педагогічної думки на українських землях XVI – XVII ст.

На думку вченого, світогляд І. Борецького формувався під впливом культурно-освітніх та політичних процесів означеної історичної доби, насамперед прогресивного середовища Острозького науково-просвітницького центру та його фундатора, одного з найвидатніших політичних і культурних діячів України князя К. Острозького, націєтворчої діяльності Успенського ставропігійного братства у Львові, атмосфери демократизму та гуманізму Львівської братської школи [7, с. 11].

Аналізуючи цю історико-педагогічну працю Ф. Науменка, відзначимо, передусім, його наукову аргументацію окремих дискусійних моментів

біографії самого І. Борецького. Як доконаний історичний факт вважалось, що частина життя цього просвітнього і церковного діяча пов'язана зі Львовом як педагога і ректора місцевої братської школи. Тому важливим є і припущення про його навчання у цій школі. У середині минулого століття відомим дослідником української культури польсько-литовської доби академіком М. Возняком у монографії “Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові” (1954) вперше було підняте питання про достовірність факту навчання І. Борецького у Львові. “[...] М. Возняк, – писав Ф. Науменко, – на основі досить тонких лінгвістичних і психологічних спостережень, на нашу думку, переконливо довів, що І. Борецький не міг бути учнем Львівської братської школи. Ми поділяємо цей погляд і наводимо як доказ таку обставину: блискуче знання латинської мови І. Борецький не міг винести з Львівської братської школи, бо в ній цієї мови не вивчали. Першим дидакалом латини у цій школі з 1604 р. був не хто інший, як І. Борецький” [7, с. 7]. За версією вченого, І. Борецький опанував латину з приватним учителем, або в Острозькій школі. Більше того, Ф. Науменко на підтвердження цього наводить свою “педагогічну” аргументацію.

Проаналізувавши педагогічну термінологію, яка містилася у посланнях І. Борецького до львівських братчиків, він, зокрема, звертає увагу на такі слова як “сполбрат” і “годованець”, які трактує як слова вдячності і поваги з боку І. Борецького до своїх колег-братчиків, але в жодному разі не як до учителів [7, с. 9]. Запропоноване М. Возняком і доповнене Ф. Науменком це біографічне уточнення на сьогодні є домінуючим у висвітленні життєвого шляху І. Борецького.

Цінним для наукового висвітлення персоналії І. Борецького як освітнього діяча є аналіз Ф. Науменком його педагогічних поглядів. Львівський учений у цій статті найперше побачив людину “широких громадських позицій, а не вузьких професійних поглядів у таких питаннях, як шкільна справа і розвиток її на Україні на початку XVII ст.” [7, с. 25]. Він був одним з перших дослідників, хто у педагогічних поглядах І. Борецького виявив глибоке розуміння соціальної функції виховання, його значення у формуванні особистості [7, с. 28].

Педагогічні твори І. Борецького, за оцінкою вченого, несуть новий педагогічний зміст, розкривають його як педагога-гуманіста і демократа, ревного обстоювача принципів національного виховання. Педагогічне гасло педагога-просвітителя звучало як заклик до загальної освіченості українського народу, бо через знання виховується любов до власного народу, до традицій, поваги до минулого, а разом з тим формуються глибокі людські цінності. На основі аналізу його творів “Пересторога” та “Про виховання дітей” (“О воспитании чад”) Ф. Науменко виокремив обґрунтовані І. Борецьким ідеї рідномовного та всезагального навчання, практичного

застосування набутих знань, природовідповідності виховання, що несли новаторський зміст для української педагогічної думки.

Окремо треба звернути увагу на факт включення Ф. Науменком до своєї наукової праці аналізу одного із перших друкованих посібників із виховання дітей у сім'ї за назвою "Про виховання дітей" ("О воспитании чад"), 200 примірників якого було надруковано у Львівській братській друкарні у 1609 р. Цим самим він розділив припущення відомих дослідників доби Українського відродження М. Возняка та Б. Мітюрова щодо упорядкування цього твору саме І. Борецьким, який на той час був ректором Львівської братської школи. Цьому підтвердженню слугували виявлені на титульній сторінці львівського примірника книги "О воспитании чад" ініціалів "Г" та "В", які, на думку науковців, розшифровувалися як перші літери прізвища та імені І. Борецького. Фотокопію обложки цього твору, екземпляр якого зберігся у Львівському музеї українського мистецтва, Ф. Науменко помістив як додаток до своєї праці. Згодом життя принесло сумніви у достовірність таких тверджень. Через два роки після виходу цієї роботи, Ф. Науменко з'ясував, що окрім львівського екземпляра твору "О воспитании чад", у Народній бібліотеці болгарської столиці – міста Софія зберігся ще один примірник цієї пам'ятки. Проте на його титульній сторінці не було знайдено тих ініціалів, які були на львівському примірнику. На основі виявлених нових джерел Ф. Науменко припустив, що титульна сторінка львівського примірника не може бути остаточним аргументом, який би підтверджував авторство І. Борецького [4, арк. 111]. Тим не менше, це не змінило ставлення вченого до постаті І. Борецького як видатного представника української педагогічної думки і громадського діяча кінця XVI – початку XVII ст. Наукову вартість роботи Ф. Науменка було відзначено чехословацьким дослідником А. Шлепецьким, який у газеті "Нове життя" опублікував статтю за назвою "Ф. І. Науменко про карпатських педагогів", де назвав цю працю глибоко науковою розвідкою, у якій простежено життєвий шлях І. Борецького у контексті доби [5, арк. 17].

Серед рукописних матеріалів Ф. Науменка знаходимо також дослідження, в яких було подано оцінку діяльності Києво-Могилянської колегії та її окремих діячів. Зокрема, у другій частині його неопублікованої монографії, підготовленої у співавторстві із М. Закалюжним за назвою "Розвиток школи, передової педагогічної думки (XVI – XIX ст.) і антична педагогіка", оглядово розглянуто історію цієї вищої школи як потужного освітнього осередку в Україні XVII–XVIII ст. Її становлення та досягнення вчений безпосередньо пов'язував із діяльністю відомого церковного й освітнього діяча, архімандрита Києво-Печерського монастиря П. Могили. "Питання історії Київської академії, – відзначав автор, – є предметом окремого дослідження. Ми лише коротко розглянемо її діяльність в аспекті

обраної нами теми дослідження та переглянемо зроблену попередніми дослідниками оцінку діяльності Петра Могили” [1, арк. 86].

Йому вдалося проаналізувати та узагальнити наукову спадщину відомих дослідників академії – В. Аскоченського, М. Костомарова, С. Маслова, Є. Мединського, З. Хижняк і дійти висновку про неоднозначність трактування у наукових колах постаті П. Могили як освітнього та церковного діяча. Ф. Науменко належав до кола дослідників, які не ідеалізували роль київського митрополита у відродженні православної церкви і руської народності, а об’єктивно оцінювали його зусилля на розвиток освіти та виховання молодого покоління, формування національної свідомості українців. Оцінка вченого, на наш погляд, ґрунтувалася на пріоритетах, які він визначив щодо освітньої політики П. Могили, як фундатора свого “дітища” – Києво-Могилянського колегіуму: збереження й примноження давніх культурних та освітніх традицій, відповідність змісту освіти тогочасним викликам суспільства, творчий підхід у викладанні та навчанні, європеїзація навчального закладу.

До числа кращих представників просвітницького-педагогічного руху, сподвижника П. Могили, Ф. Науменко відносив Ф. Прокоповича, освітні ідеї якого були прийняті повагою до власних вихованців, а його діяльність викликала в молоді інтерес до навчання та самоосвіти. Незважаючи на вагомий внесок Ф. Прокоповича в розвиток освітньої справи в Україні, його життєвий шлях і педагогічний доробок залишався маловивченим. За задумом Ф. Науменка, подана ним коротка характеристика у вищезгаданій науковій праці мала спонукати читача до глибшого аналізу педагогічної діяльності Ф. Прокоповича, дослідження його фундаментальних педагогічних творів “Про поетичне мистецтво” та “Про риторичне мистецтво”.

Науковий доробок Ф. Науменка означеного періоду доповнює загальну скарбницю усієї наукової спадщини. Дослідження автора дають спрямування сучасним дослідникам до нових пошуків і наукових дискусій щодо різних історико-педагогічних процесів і явищ.

1. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Спр. 27, п. 11 (Ф. Науменко, М. Закалюжний. Розвиток школи, передової педагогічної думки і антична педагогіка (XVI – XIX ст.)), 325 арк.
2. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Спр. 29, п. 1 (Ф. І. Науменко, М. Ф. Коваль “Освіта, школа і педагогічна думка в Київській Русі” [домонголівського періоду її розвитку]) – стаття, 12 арк.

3. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Спр. 103. Бенедикт Гербест предтеча Я. А. Коменського на Україні. ст. (До 450-річчя від дня народження), 47 арк.
4. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Спр. 1033, МВССО УРСР ЛДУ ім. І. Франка XL Наук. конференція за підсумками н.-д. роботи ун-ту за 1965 р. Тези доповідей, 114 (110–114) арк.
5. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Спр. 1073. Окремі числа газет “Нове життя”, “За радянську науку” та ін. вирізки з газет із статтями про Науменка Ф. І. і його статті, 49 арк.
6. *Медвідь Л. А.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – Київ : Вікар, 2003. – 335 с.
7. *Науменко Ф. І.* Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький / Ф. І. Науменко. – Львів : Машинно-офсетна лабораторія Львівського університету, 1963. – 71 с.
8. *Тимошенко Л.* Тернопільське братство Різдва Христового у світлі маловідомих та нововіднайдених джерел (друга половина XVI – XVII ст.) / Тимошенко Л. // Actestestantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 669–682.

Стаття: надійшла до редколегії 25.11.2016

доопрацьована 15.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

**QUESTIONS OF THE UKRAINIAN SCHOOLING AND PEDAGOGICAL
THOUGHT HISTORY OF THE UKRAINIAN RENAISSANCE ERA
(SECOND HALF OF THE XVIth – THE FIRST HALF
OF THE XVIIth CENTURIES)
IN THE CREATIVE HERITAGE OF FEDOR NAUMENKO**

Khrystyna Kalahurka

*Ivan Franko National University of Lviv,
Tuhan-Baranovskoho Str., 7, Lviv, Ukraine, UA – 79005*

The article highlights the history of education and pedagogical thought of the Ukrainian renaissance era (the second half of the XVIth – the first half of the XVII centuries) in the creative heritage of F. Naumenko. It analyses the researcher assessment on the social and political preconditions of the formation and establishment of orthodox tradition institutions. Particular attention is given to the problem of Ostroh Academy foundation, which activities are considered the basis of higher education in Ukraine and educational traditions there, as well.

The paper characterizes the F. Naumenko's studies, which analyze the educational process at Brethren schools, in particular focus on the social and political conditions of their origin, consider the semantic content of these schools. In this context, the article discloses the F. Naumenko's contribution to the study of the famous Ukrainian church, political and educational activity of Ivan Boretskyi as the leader of the democratic direction in the development of Ukrainian schooling. Main pedagogical ideas of I. Boretskyi (substantiation of social function in educational process, defending the principles of humanism, native language and universal training, practical application of gained knowledge) are emphasised, discussion facts of his life and educational activities are revealed.

The article gives the F. Naumenko's assessment of the Kyiv-Mohyla collegium, the overview of its formation history and the location of this problem in historiography, as well. It summarizes the main content of F. Naumenko's researches devoted to the organizational and reformative activity of P. Mohyla and F. Prokopovych.

Key words: schooling, pedagogical thought, Ukrainian renaissance era, Ostroh Academy, Brethren schools, Kyiv-Mohyla collegium, pedagogical ideas, I. Boretskyi.